

УДК 091: 271.2-788(476)

ДА ПЫТАННЯ ПРА КНІГАПІСНУЮ ДЗЕЙНАСЦЬ У БОГАЯЎЛЕНСКІМ МАНАСТЫРЫ

У артыкуле разглядаюцца манускрыпты, паходжанне якіх у спецыяльнай літаратуры звязваецца з Куцейнай; аналізуецца верагоднасць іх прыналежнасці да кнігапіснай дзейнасці Богаяўленскага манастыра.

Ключавыя словы: *Куцеінскі Богаяўленскі манастыр, куцеінскі Успенскі (Свята-Духаўскі) манастыр, бізюкоўскі Крыжаўзвіжанскі манастыр, кнігапісанне, рукапісныя кнігі, кніжныя помнікі, скрыпторыі.*

У 2006 г. аўтару гэтых радкоў ужо даводзілася звяртацца да разгляду кнігапіснай дзейнасці Богаяўленскага манастыра на падставе выяўленых на той час у мінскіх музейных і бібліятэчных зборах манускрыптаў [4]. За час, які прамінуў пасля гэтай публікацыі, у літаратуры прадмету былі згаданыя ў сувязі з Куцейнай яшчэ некалькі кніжных рукапісаў, што захоўваюцца па-за межамі нашай краіны. Паколькі сёння буйныя бібліятэкі і музеі, якія з’яўляюцца ўладальнікамі кніжных помнікаў, публікуюць на сваіх сайтах іх апісанні, а нават поўнафарматныя копіі ці здымкі асобных старонак, гэта дае нам магчымасць разгледзець згаданыя кнігі і выказацца пра верагоднасць іх паходжання са скрыпторыя Богаяўленскага манастыра.

Расійская даследчыца Н. Савельева ў сваіх артыкулах “Неизвестный западнорусский автор иеромонах Гедеон, игумен Бизюкова монастыря и московское книгопечатание XVII в.” [9] і “Издания Кутеинской типографии и сборник «Зерцало духовное» Гедеона, игумена Бизюкова монастыря” [8], спрабуе звязаць з кніжна-выдавецкай дзейнасцю Куцейны тры рукапісы: два асобнікі зборніка “Люстэрка духоўнае” («Зерцало духовное») з Сінадальнага збору ДГМ у Маскве (Син. 429 і Син. 760) і асобнік “Дыёптры” Філіпа Манатропа з фондаў РНБ (Q.I.246).

“Люстэрка духоўнае” (ДГМ: Син. 429) даследчыца лічыць куцеінскім на падставе арыентаванага на кіеўскія старадрукі аздаблення і таго факту, што кніга ў 1660/1661 г. была ўкладзена патрыярхам Ніканам у Новаерусалімскі манастыр; апошняя акалічнасць схіляе аўтарку думаць, што манускрыпт быў узяты з валдайскага Іверскага манастыра, а гэта ў яе вачах надае рукапісу куцеінскае паходжанне [9, с. 120, 121]. На сайце ДГМ прадстаўлены толькі здымак аправы рукапісу [10], што не дазваляе правесці вывучэнне мастацкага аздаблення кнігі (адзначым, што сама

аправа адрозніваецца ад апраў, атрыбутаваных як куцеінскія). Аднак гіпотэза Н. Савельевай пра куцеінскае паходжанне манускрыпта не вытрымлівае крытыкі ўжо таму, што рукапіс дакладна датаваны 1658 г. – г. зн., часам, калі Богаяўленскі манастыр стаяў пусткай: асноўная частка яго браціі разам з бібліятэкай яшчэ ў 1654 г. выехала спачатку ў бізюкоўскі Крыжаўзвіжанскі, а затым у валдайскае Іверскае манастыр; варштат і рэшта надрукаваных кніг былі перавезеныя напачатку 1656 г. найперш у клінскі Багародзіца-Успенскі манастыр, а адтуль у траўні таго ж году на Валдай [2, с. 100]; канчатковая ж спроба сабраць рэшту куцеінскіх інакаў, “которые от войны разыдошася”, была ажыццяўлена ў кастрычніку 1656 г. [3, с. 62] Таму ў гэтым кантэксце, больш рэалістычным бачыцца сцэнар, паводле якога манускрыпт быў перапісаны непасрэдна ў Іверскім манастыры, а значыць з Куцейны паходзіць не можа.

“Дыёптра” Філіпа Манатропа (РНБ: Q.I.246) таксама звязваецца Н. Савельевай з кнігапіснай дзейнасцю Куцейны [8, с. 466–471]: аўтарка імкнецца давесці гэтую сувязь, абапіраючыся на рысы, характэрныя ў цэлым для беларускай кнігі (у т. л., друкаванай!). Так, у спасылцы 27 на с. 469 яна катэгарычна сцвярджае, што спісак “Дыёптры” Філіпа Манатропа (РНБ Q.I.246) быў перапісаны ў Богаяўленскім манастыры “в то же время” (г. зн, у сярэдзіне XVII ст.), што і “Люстэрка духоўнае” (ДГМ Син. 760), бо ён “сходный по оформлению с изданиями кутейнской типографии: белорусский полуустав, черные чернила, яркая киноварь [вылучэнне маё – Ю. Л.]”! Аўтарку не бянтэжыць ні тое, што тэрмін “беларускі паўустаў” занадта шырокі, каб прывязваць яго выключна да Куцейны (не кажучы ўжо пра сумнеўную слухнасць ужывання такога азначэння ў дачыненні да куцеінскіх шрыфтоў); ні тое, што атрамант для кнігапісання і друкарская фарба рыхтаваліся паводле розных рэцэптур. Пералічанае ўказвае на бяздоказнасць меркавання Н. Савельевай. Згаданы манускрыпт быў апісаны К. Калайдовічам і П. Строевым у каталогу “Обстоятельное описание славяно-российских рукописей... графа Федора Андреевича Толстого” [5, с. 448–449], а таксама прадстаўлены ў электронным каталогу РНБ [7] – але ні ў адным, ні ў другім выпадку бібліёграфы не адзначылі ніякіх указанняў на сувязь кнігі з Куцейнай. Мы ахвотна дапоўнілі б спіс куцеінскіх рукапісаў яшчэ адным манускрыптам, аднак у дадзеным выпадку не маем для гэтага дастатковых падстаў.

“Люстэрка духоўнае” (ДГМ: Син. 760) сапраўды звяртае на сябе ўвагу ўклеенымі застаўкамі з куцеінскіх выданняў [11], але і ў гэтым выпадку далёка не з усімі тэзамі Н. Савельевай можна пагадзіцца. Даследчыца прыпісвае як аўтарства тэксту, так і ўласна стварэнне самога манускрыпта, ераманаху бізюкоўскага Крыжаўзвіжанскага манастыра Гедэону на падставе таго, што паўустаўны почырк рукапісу супадае з

почыркам асноўнага тэксту “чалабітных”, якія былі пададзены куцеінскім келарам Варнаваю і бізюкоўскім ераманах Гедэонам цару Аляксею Міхайлавічу падчас прыезду ўвосені 1647 г. у Маскву па міласціну [9, с. 119–124; 8, с. 466–471]. Канцэпцыя Н. Савельевай збудавана на адвольна прынятым меркаванні нібыта гэтыя дзве “чалабітныя” (кастрычніцкая і лістападаўская) пісаліся Гедэонам ўласнаручна. Рэч у тым, што ў лістападаўскай “чалабітнай”, у цэлым напісанай ад 1-й асобы множнага ліку, прысутнічае фрагмент ад 1-й асобы адзіночнага ліку, у якім гаворыцца пра падараванне цару пэўных 2-х кніг са спадзяваннем на выданне іх друкам, а ў кастрычніцкай адсутнічае подпіс Варнавы. Згаданыя кнігі аўтарка атаясамлівае са зборнікамі “Кніга пра веру” і “Альфа і амега”, а паколькі ў першым з іх прысутнічае ўпамінанне складальніка пра знаходжанне пры манастыры св. Крыжа, даследчыца ідэнтыфікуе яго з Гедэонам; адзначым, што ўсе астатнія аргументы, якія Н. Савельева выводзіць з крытыкі тэксту зборніка з роўным правам могуць указваць як на Гедэона, так і на Варнаву, або на іншую асобу з ліку куцеінскай ці бізюкоўскай браціі. Тым не менш, на дадзены момант нас цікавіць толькі магчымасць стварэння самога манускрыпта ў Куцейне, а таму засяродзімся на разборы тэзы пра прыналежнасць почырка Гедэону.

Даследчыца ў сваіх разважаннях ігнаруе тагачасную справаводчую практыку, згодна якой тэкст дакумента звычайна запісваўся пісарам ці сакратаром, а тыя асобы, ад чыйго імя дакумент ствараўся, яго толькі падпісвалі. У нашым выпадку гэта, між іншым, выразна відаць і на змешчаных самой аўтаркай ілюстрацыях лістападаўскай “чалабітнай” [9, с. 115–116]: 1) асноўны тэкст дакумента (у т. л., эсхатакол) выкананы паўуставам, у той час як самі подпісы зроблены хуткапісам; 2) подпісы выразна адрозніваюцца ад асноўнага тэкста ацценнем атраманта і сілай націска пера; 3) літары ў подпісах істотна большыя па памеры, чым у асноўным тэксце дакумента, што сведчыць пра адрознасць навыкаў пісара і падпісантаў або пра горшы зрок апошніх. Гэта ўсё паказвае, што тэкст “чалабітнай” падпісваўся асобамі, адрознымі ад той, што пісала дакумент – а значыць, няма аніякіх падстаў атрыбутаваць паўустаўны почырк Гедэону і прэзентаваць “Люстэрка духоўнае” (ДГМ: Син. 760) як яго аўтограф.

Не дадае аргументаў гіпотэзе аўтаркі і адсылка да кастрычніцкай “чалабітнай”, якая хоць з нейкай прычыны і не была Варнавам падпісана, але ў тэксце яе выразна зазначана, што разам з Гедэонам да цара звяртаецца “Большаго манастыра, вБщежителнаго Күтеенскаго, іеремонах Варнава кел[аръ]” [9, рыс. 5, с. 117]; дакумент гэты дэманструе тыя ж палеаграфічныя характарыстыкі, што і разгляданы вышэй. Належыць зазначыць, што аўтарка ўвогуле даволі вольна абыходзіцца з матэрыялам, на якім будзе свае гіпотэзы. Так, цытуючы лістападаўскую “чалабітную”

[9, с. 114], яна прапускае подпіс Варнавы, а подпіс Гедэона не вылучае ані стылям, ані колерам і не аддзяляе яго прабелам ад эсхатакола. Больш таго, апошнія слова эсхатакола “убогии” (азначэнне да назоўніка множнага ліку “молитвенници”) яна перадае ў адзіночным ліку: “убогий”, злучыўшы такім чынам на доказ сваёй тэорыі подпіс Гедэона з эсхатаколам у адно.

Далей, у сваіх публікацыях Н. Савельева найперш выказвае, а затым спрабуе абгрунтаваць здагадку пра стварэнне ігуменам Гедэонам асобніка “Люстэрка духоўнага” (Син. 760) як пратографа для выпуску твора друкам у Куцейне [9, л. 129; 8, л. 464–476]. На такую думку яе, разам з карэктарскімі праўкамі, навялі ўклееныя куцеінскія застаўкі, разліноўка старонак, а таксама напісаны вяззю і аздоблены раслінным арнаментом загаловак. Аднак такі падыход дэманструе толькі беспадстаўны перанос прывычных аўтарцы рэалій сучаснага кнігавыдання на мінуўшчыну, а пералічаныя прыкметы ў сваёй большасці з’яўляюцца аргументамі супраць яе гіпотэзы. Бо стваральніку манускрыпта не было сэнсу выдаткоўваць так шмат часу і сіл на разліноўванне кожнай з 854 старонак толькі дзеля таго, каб указаць друкарам, што там павінна быць рамка; не было патрэбы і наклеіваць застаўкі ды вырысоўваць складаны вязевы загаловак, а потым яшчэ і аздабляць яго вельмі працаёмкім дробным арнаментом, бо для ўключэння ўсяго гэтага ў кнігу ў распараджэнні друкароў былі адпаведныя клішэ і амаль 20-гадовы досвед працы. Дый выдавецкая палітыка друкарні на гэтым этапе характарызуецца не выпускам новых тэкстаў, а выключна перавыдаваннем даўней апублікаваных кніг.

Сыходзячы з прафесійнасці аздаблення зборніка найбольш адпаведным бачыцца меркаванне, што асобнік “Люстэрка духоўнага” (Син. 760) перапісваўся або ў манастырскім скрыпторыі або майстрам такога скрыпторыя келейна. Ускосна гэта пацвярджаецца тым фактам, што асноўны почырк манускрыпта супадае з паўустаўным почыркам “чалабітных”, бо на пісара дэлегацыі куцеінскіх і бізюкоўскіх інакаў у Маскву павінна быць абрана асоба з выпрацаванымі навыкамі пісання “кніжным” стылем – паўўставам. Пра месца напісання гэтага асобніка “Люстэрка духоўнага” складана выказацца адназначна, аднак больш верагодным бачыцца ўсё ж куцеінскі Богаяўленскі манастыр, пра які мы ведаем, што там былі высокакваліфікаваныя майстры – у той час, як пра існаванне скрыпторыя ў бізюкоўскім Крыжаўзвіжанскім звестак няма. Уклееныя ў кнігу застаўкі дэманструюць стан дошак, адпаведны выданням 1650-х гг., што ўказвае або на выцінанне іх з бракаваных лістоў, або на адмысловы выдрук – прычым, форма загатоўку паказвае, што ён упісваўся ў выемку пад ужо наклеенай П-падобнай застаўкай; значыць, на момант напісання кнігі яна ўжо была ў распараджэнні стваральніка манускрыпта. Гэта таксама ўскосна ўказвае на стварэнне рукапісу ў Куцейне, бо прыдбаць застаўкі было прасцей куцеінскаму інаку, чым насельніку аддаленага манастыра на Смаленшчыне. Почырк рукапісу адрозніваецца

ад почыркаў манускрыптаў, дакладна атрыбутаваных як куцеінскія, аднак ён супадае з почыркамі алігата ў канвалюце з Трыфалагіёнам, пра які мы згадвалі ў 2006 г. (ідэнтычнае напісанне літараў: “ж”, “ч”, “р”, “в”, “ү”, вынаснага “т” і тытла з кропкай пасярэдзіне); верагодна, супадаюць і накрэсленні вязевага загалоўка, але ў алігаце апошні змазаны, што не дазваляе выказацца катэгарычна. Такім чынам, гэты манускрыпт з вялікай ступенню верагоднасці мог быць створаны ў Богаяўленскім манастыры, аднак няма падстаў меркаваць, што ён рыхтаваўся ў Куцейне для друку.

“Мінейны Таржэственнік” (РДБ: ф. 98, № 208) мае надпіс “Сия книга глаголемая Соборник празничныи монастыря Кутейнскаго Паненскаго церкви Святаго Духа Сошества и Пресвятыи Богородици Успение православия восходнаго греческаго”; поўнафарматная копія помніка і археаграфічнае апісанне размешчана на сайце бібліятэкі [12]. Нашую ўвагу на манускрыпт звярнуў зроблены на Беркаўскіх чытаннях даклад украінскай даследчыцы Н. Бондар [1], у якім адзначана наяўнасць куцеінскіх заставак.

Бібліёграфы РДБ на падставе філіграняў прапануюць такое датаванне манускрыпта: “Сер.(?) – трет. четв. XVII в.”. На адрознасць ад папярэдняга рукапісу, застаўкі дэманструюць стан дошкі значна ранейшы па часе за напісанне кнігі: г. зн., яны былі ўзяты з пашкоджаных у працэсе карыстання асобнікаў (у прыватнасці, “Брашна духоўнага” 1639 г.). Частка заставак мае некуцеінскае паходжанне (лл. 11 адв., 40, 476). Аздабленне кнігі вылучаецца характэрным накрэсленнем загалоўкаў і ініцыялаў, пры якім літары прарысаваны не цалкам, а паслядоўна размешчанымі фрагментамі. Разбудаваны раслінны арнамент можа займаць значную частку старонкі (напр., л. 11 адв.) ці нават цэлую старонку (напр., л. 9). Почырк рукапісу падобны да почырка “Люстэрка духоўнага” (Син. 760), але адрозніваецца накрэсленнем асобных літараў (“О”, “І”, “З”, “Н”, “ү” і інш.). Адсутнасць прэцэндэнтаў такога рысавання загалоўкаў і ініцыялаў, замілаванне мастака ў дробных дэталях кветкавай арнаментацыі і дастаткова позняе датаванне манускрыпта (магчыма, пасля ад’езду богаяўленскай браціі на Валдай) на фоне бытавання рукапісу ў дзявочым манастыры схіляе думаць, што ён быў створаны там, дзе і бытаваў – а менавіта, у куцеінскім дзявочым Успенскім (Свята-Духаўскім) манастыры.

Такім чынам, на падставе дадзеных, якія мы маем на сённяшні дзень, можна выказаць меркаванне, што з чатырох разгледжаных вышэй рукапісаў у куцеінскім Богаяўленскім манастыры гіпатэтычна быў створаны толькі адзін – а менавіта “Люстэрка духоўнае” (ДГМ: Син. 760).

1. Бондар, Н. П. Минейный Торжественник середины XVII века в контексте изучения книгописания в Оршанском Кутейнском Богоявленском монастыре / Н. П. Бондар // Берковские чтения. Книжная культура в контексте международных контактов, 2021 : материалы VI Междунар. науч. конф., Гродно, 26–27 мая 2021 / [сост. : Л. А. Авгуль, Н. В. Вдовина]. – Минск ; Москва, 2021. – С. 46–52.

2. Голенченко, Г. Я. Белорусы в русском книгопечатании / Г. Я. Голенченко // Книга : исслед. и материалы. – М., 1966. – Сб. XIII. – С. 99–119.
3. Голенченко, Г. Я. Идеиные и культурные связи восточно-славянских народов в XVI – середине XVII в. / Г. Я. Голенченко; науч. ред. В. И. Мелешко, А. А. Подокшин ; АН БССР, Ин-т истории. – Минск : Наука и техника, 1989. – 286 с.
4. Лаўрык Ю. Некалькі развагаў пра кнігапісанне ў Куцейне / Ю. Лаўрык // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры: у 2 ч. / Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; склад. Т. А. Дзем'яновіч, Л. І. Доўнар, Т. А. Самайлюк. – Мінск : [БДУКіМ], 2006. – Ч. 1. – С. 163–176.
5. Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке тайного советника сенатора... графа Федора Андреевича Толстова : С палеогр. табл. почерков с XI по XVIII в. / изд. К. Калайдович, и П. Строев. – Москва : Тип. С. Селивановского, 1825. – XX, 811, 7 с., 1 л. фронт.
6. Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А. В. Горского и К. И. Невоструева) / Глав. архив. упр. при Совете Министров СССР, Археогр. комис. при Акад. наук СССР, Гос. ист. музей ; сост. Т. Н. Протасьева ; [под общ. ред. М. В. Щепкиной]. – Ч. 1: №№ 577–819. – М. : [Б. и.], 1970. – IX, 212, X–XXV с., [19] л. ил., факс.
7. ОР Q.I.246 Филипп Монотроп (монах, писатель; XI в.) Диоптра // Российская национальная библиотека ; Отдел рукописей : Электр. рэсурс. – URL: <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=DBA7949D-A1B8-4686-A0D6-7799556B2673> (дата звароту: 21.07.2023).
8. Савельева, Н. В. Издания Кутейнской типографии и сборник «Зерцало духовное» Гедсона, игумена Бизюкова монастыря / Н. В. Савельева // «Вертоград многоцветный» : сборник к 80-летию Бориса Николаевича Флори / Ин-т славяноведения РАН. – Москва : Индрик, 2018. – С. 464–476.
9. Савельева, Н. В. Неизвестный западнорусский автор иеромонах Гедсон, игумен Бизюкова монастыря и московское книгопечатание XVII в. / Н. В. Савельева // Книжная старина : сб. науч. трудов. – СПб., 2011. – Вып. 2. – С. 82–131.
10. Син. 429. Зерцало духовное. 1658 г. // Государственный исторический музей. Экспонаты : Электронный каталог. – URL: https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/165137?page=281&sort=100&fund_ier=647760263_647760288&index=14036 (дата звароту: 23.05.2023).
11. Син. 760. Зерцало духовное. 1652 г. // Государственный исторический музей. Экспонаты : Электронный каталог. – URL: https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/164799?page=288&sort=100&fund_ier=647760263_647760288&index=14364 (дата звароту: 23.05.2023).
12. № 208. Торжественник минейный годовой // Российская государственная библиотека ; Научно-исследовательский отдел рукописей. Ф. 98 Собрание рукописных книг Е. Е. Егорова. – URL: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/98/f-98-208> (дата звароту: 21.07.2023).